

Людина, яка потерпіла від посягань на своє життя, здоров'я, честь і гідність, а також приватне майно, потребує матеріальної та моральної підтримки, правового і соціального захисту. У Конституції України проголошується, що обов'язком держави є захист людини, утвердження і забезпечення її прав і свобод (ст. 3). Права і свободи людини захищаються судом (ст. 55). Для кримінально-процесуального законодавства це означає, що воно має бути зорієнтоване на забезпечення можливостей здійснення учасниками судочинства процесуальних прав і додержання законності.

У чинному законодавстві України переважна увага приділяється забезпеченню належного захисту прав та інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, яким загрожує кара з боку держави за вчинене, а жертвам злочинів, серед яких є найбільш уразливі категорії людей — діти, інваліди, люди похилого віку, не завжди приділяється відповідна увага і належний захист.

Декларація Організації Об'єднаних Націй «Основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою», що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1985 р., виражає колективну волю світової спільноти, порушує проблему відновлення балансу між основними правами підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, з одного боку, та інтересами жертви — з іншого. Декларація 1985 р. передбачає ті аспекти і напрями, в яких необхідно діяти державам для забезпечення відповідного поводження з жертвами, дає основні стандарти, згідно з якими необхідно оцінювати законодавство та судову практику з цього питання.

Верховним Судом України проведено узагальнення судової практики застосування норм кримінально-процесуального законодавства, що регулює права потерпілих від злочинів, метою якого було з'ясування, наскільки чинне законодавство захищає права жертв злочинів, забезпечує їх реабілітацію і компенсацію заподіяних їм збитків: чи дотримуються вимог законодавства органи досудового слідства та суди; чи потребує чинне законодавство України з

цього питання вдосконалення та приведення у відповідність із міжнародними стандартами [1, 66].

Права і обов'язки потерпілих від злочинів регламентуються нормами чинного Кримінально-процесуального кодексу України, зокрема статтями 12, 28, 49, 72, 92 та ін. Забезпечення безпеки потерпілих визначено Законом України від 23 грудня 1993 р. «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

Слід зазначити, що кримінально-процесуальне законодавство України спрямоване на те, щоб забезпечити розслідування вчинених злочинів та притягнення до відповідальності винних осіб. Це зумовило детальне регулювання прав підозрюваного, обвинуваченого, підсудного. У той же час права та інтереси потерпілих від злочинів захищені законодавством у меншому обсязі порівняно з особами, які притягуються до кримінальної відповідальності. Науковці та практичні працівники відзначають явну недосконалість правового статусу потерпілого, зокрема, значно вужчий порівняно з обвинуваченим обсяг прав; недостатня чіткість визначеного процесуальним законодавством становище потерпілого, особливо стосовно відшкодування завданої йому шкоди, що призводить до недостатньої гарантованості реалізації потерпілим їхніх прав. Реалізація потерпілими прав, закріплених за ними кримінально-процесуальним законодавством, необхідна не лише для обстоювання та задоволення їх особистих інтересів, а й для запровадження конституційних засад кримінального судочинства, забезпечення рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом.

З метою вдосконалення законодавства щодо статусу потерпілого в Україні розроблено Концепцію забезпечення захисту законних прав і інтересів громадян України, постраждалих від злочинів.

Під час узагальнення практики застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів, зверталася увага і на те, як досліджується це питання вченими, у тому числі інших країн.

Цікавою з цього приводу є пропозиція вчених європейських країн, внесена і підтримана Комісією Євросоюзу. Пропозиції вчених щодо захисту, підтримки жертв, постраждалих від злочинів, були викладені у так званій «Зеленій Книзі». Її положення охоплювали рекомендації, зроблені в Тампері 1992 р. щодо розроблення мінімальних стандартів захисту жертв кримінальної злочинності, — особливо щодо їхнього доступу до права вимагати відшкодування шкоди, до яких також входять процесуальні витрати, конкретизує положення щодо державного відшкодування та містить огляд існуючих норм і правил щодо різних видів відшкодування, які передбачені в державах—членах Євросоюзу і формулює три основні цілі: гарантування того, що жертва злочину може отримати на території Європейського Союзу державне відшкодування; ліквідація дуже серйозних розбіжностей у правовому регулюванні цього інституту, які практично призводять до того, що відшкодування залежить від місця проживання особи або від держави-члена, в якій ця особа стала жертвою злочину, полегшення доступу до державного відшкодування жертві в ситуаціях, коли вона має постійне місце проживання в одній державі, а злочин вчинюється в іншій. Після опублікування цієї книги Європейська Комісія отримала понад тридцять письмових повідомлень про погляди на цю проблему держав-членів, громадських організацій, які надають допомогу жертвам злочинів, та неурядових організацій. 21 березня 2002 р. Європейська Комісія організувала відкриті слухання з метою подальшого аналізу цих питань. Все це дало можливість дійти висновку, що теперішня ситуація в Європейському Союзі щодо інституту відшкодування жертвам злочинів є незадовільною і три цілі, які накреслені в Зеленій Книзі, повинні матися на меті для того, щоб виправити становище [2, 13].

Крім того, в рамках Європейського Союзу на початку 2002 р. було запропоновано запровадження мінімальних стандартів для жертв кримінальних злочинів, а також тероризму.

Відповідно до цих завдань було розроблено проект положення про відшкодування шкоди жертвам кримінальних злочинів. Запропоноване

положення зобов'язує всіх держав—членів Європейського Союзу на їхніх територіях запровадити гарантії відшкодування жертвам кримінальних злочинів. Відшкодування повинно охоплювати розмір шкоди, яка завдана жертві і яка є безпосереднім наслідком кримінального злочину. Держави можуть поставити відшкодування в залежність від того, що жертва сама намагатиметься отримати відшкодування безпосередньо від злочинця перед тим, як отримає зазначене відшкодування від держави. Відшкодування також повинно давати гарантії для близьких родичів жертви або інших осіб, що мають право на його отримання, які померли внаслідок злочину. Згідно із зазначеним проектом Директиви такі ж самі права гарантуються і для інших осіб (туристів, працівників та ін.), які на законних підставах перебувають на території іншої держави — члена Європейського Союзу і на території якої вони стали жертвами кримінального злочину. Зазначені особи для одержання підтримки можуть звернутися до відповідних державних установ у державі, в якій вони мають постійне місце проживання. Таким чином, з метою надання таких гарантій особи, які користуються правом на вільне пересування в межах Європейського Союзу, повинні мати на практиці безперешкодний доступ до зазначеного вище відшкодування, навіть якщо злочин щодо них було вчинено за межами території держави—члена ЄС, де ці особи мають постійне місце проживання [3, 59].

Отже, захист жертви від наслідків злочину в межах Європейського Союзу здійснюється переважно за допомогою матеріального відшкодування, з урахуванням цілей, визначених Зеленою Книгою. З цією метою державами—членами Європейського Союзу на їхніх територіях були запроваджені правові норми, що регулюють розмір та порядок відшкодування жертвам, які постраждали від кримінальних злочинів. Розмір відшкодування залежить від цілої низки факторів, що різняться між собою, також і залежно від того, в якій державі—членові ЄС було вчинено злочин. До цього часу немає ефективних правових засобів отримання відшкодування в тому разі, якщо злочин, який

спричинив шкоду жертві, стався в державі, де жертва не має постійного місця проживання і вимушена подавати заяву саме до цієї держави.

Однак, незважаючи на запропоновані позиції, до цього часу виникає багато проблем з відшкодування шкоди жертвам, які постраждали від кримінальних злочинів.

Слід зазначити, що теоретичними і практичними проблемами потерпілого займалися такі учені як Ю.Афіногенов, Р.Готліб, М.Грошовський, П.Дагель, І.Резніченко, В.Тертишник і ін. Проте, питання про права потерпілого при проведенні кримінальних справ за законодавством України і узгодженість з міжнародними документами, в яких сформульовані загальновизнані демократичні принципи захисту прав людини і положення, які стосуються учасників кримінального судочинства, освітлений недостатньо та дискутується.

Питання про процесуальне становище потерпілого було і є предметом обговорення в юридичній літературі всіх часів. Висловлювались різні погляди щодо його ролі в кримінальному судочинстві, вносились і вносяться пропозиції щодо удосконалення певних норм законодавства.

За чверть століття дії Кримінально-процесуального кодексу України до нього неодноразово вносились зміни і доповнення, які тією чи іншою мірою торкалися процесуального становища потерпілого та його представника. До основних змін слід віднести такі, наприклад, як рекомендовані наукою кримінального процесу пропозиції щодо подальшого розширення прав потерпілого та його представника, як надання права знайомитись з усіма матеріалами справи (ст. 49 КПК), повідомлення заінтересованих осіб про відмову в порушенні справи (ст. 99 КПК) та інші [4, 14].

Введення в кримінально-процесуальне законодавство України змін, до правового статусу потерпілого відображає прагнення законодавця до подальшого розширення процесуальних прав громадян, що постраждали від злочинів. Але, якщо зіставити реалізовані в законі та висловлені в юридичній літературі пропозиції, то виявляється, що значна їх частина залишилась не реалізованою. На деяких з них ми хотіли б зупинитись.

Перш за все, вважаємо, слід було б в окрему главу КПК України виділити норми, що регулюють права і обов'язки потерпілих. Законодавчо закріпити те, що юридична особа може визнаватися потерпілою в кримінально-процесуальному судочинстві (як це передбачається в деяких зарубіжних КПК, наприклад Польщі та Румунії).

Крім того, необхідно в законі передбачити такі права потерпілого: відмовитись давати показання і відповідати на запитання; збирати докази; знайомитись з матеріалами закритої і зупиненої кримінальної справи незалежно від підстав закриття і зупинення; брати участь в судових дебатах у всіх кримінальних справах; заявляти клопотання перед судом другої інстанції про витребування додаткових матеріалів [5, 18].

Слід встановити норму про те, що потерпілий під час провадження експертиз має права, аналогічні правам підозрюваного і обвинуваченого.

Що стосується процесуальних документів, які слід вручати потерпілому, то вважаємо за необхідне законодавчо передбачити обов'язок органів розслідування, прокурора і суду вручати потерпілому або його представникові копії постанови про визнання особи потерпілою з переліком належних їй прав, про зупинення і закриття кримінальної справи, обвинувального висновку, вироку, а також ухвали чи постанови суду першої інстанції про закриття кримінальної справи або направлення її на додаткове розслідування. Вказані документи потерпілому вручаються в перекладі на його рідну мову або іншу мову, якою він володіє.

Оскільки в законі недостатньо урегульована участь потерпілого та його представника при розгляді справ в порядку нагляду, пропонуємо передбачити обов'язок суду надсилати потерпілому або його представникові копії протестів у порядку нагляду та повідомляти їх про результати розгляду справи, незалежно від того, чи брали вони участь в засіданні суду.

Незважаючи на скрутне економічне становище нашої держави, на наш погляд, у Кримінально-процесуальному кодексі необхідно передбачити право особи, визнаної потерпілою, на відшкодування за рахунок держави

матеріальної шкоди, заподіяної злочином. З цією метою пропонуємо створити спеціальний Державний фонд.

Запропоновані пропозиції щодо удосконалення статусу потерпілого в кримінальному процесі України, вважаю сприятимуть поліпшення його правового становища, адже він, як і всі учасники кримінального процесу, має право на те, щоб його законні інтереси були насправді забезпечені. Адже заради потерпілого; щоб захистити його права і законні інтереси, порушені злочином, проводиться розслідування та постановляється вирок.

Головною метою судово-правової реформи, що проводиться в Україні, є формування незалежної судової влади, перебудова судової системи, створення нового законодавства. А одним з основних напрямків реформи є створення такого судочинства, яке гарантувало б право на захист, рівність всіх громадян перед законом [6, 96].

Розвиток кримінально-процесуального законодавства останнім часом відбувався в бік розширення гарантій та прав підозрюваного, обвинуваченого, підсудного. Тому паралельно з цим необхідно підвищити рівень правової захищеності іншої сторони кримінального процесу — потерпілого. Удосконалення вітчизняного законодавства повинно відбуватися з урахуванням міжнародних стандартів щодо захищеності жертв, постраждалих від злочину.

З метою подальшого розвитку і вдосконалення українського законодавства, що регулює права потерпілих від злочинів, було б бажано доповнити його організаційно-правовими та соціальними заходами, які дали б змогу відновити законні інтереси і права громадян. Такий правовий підхід зумовлює необхідність утворення в державі юридичних можливостей для жертви злочину отримати хоча б мінімальне відшкодування за рахунок коштів держави або інших недержавних соціальних фондів.

Реальне відшкодування завданої потерпілому майнової і моральної шкоди можливе шляхом створення спеціального державного фонду. Це питання неодноразово ініціювалося у Верховному Суді України протягом останніх

років, у тому числі акцентувалася увага на створенні державного фонду відшкодування шкоди, завданої злочинами.

Безумовно, утворення фонду призведе до виникнення питань, пов'язаних з механізмом накопичування коштів фонду [7, 28].

Питання механізму створення державного фонду, порядку відшкодування шкоди висвітлено і у Концепції забезпечення захисту прав та інтересів громадян України, постраждалих від злочинів. З цією метою необхідно створити в державі спеціальні служби і фонди допомоги потерпілим від злочинів, які можуть фінансуватися з бюджету (за рахунок штрафів, грошових стягнень, грошових сум, виручених від реалізації конфіскованого майна, тощо), спонсорських фінансових коштів.

Поряд з іншими пропозиціями належить ввести в КПК норми про можливість позасудового вирішення конфліктів між потерпілим і винною особою в заподіянні йому шкоди за їх згодою. Таке рішення відповідатиме положенням Декларації ООН з основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою від 20 листопада 1985 р., зокрема параграфу 12, яким передбачено, що у випадках, коли компенсацію неможливо отримати в повному обсязі від правопорушника або з інших джерел, то державам слід вживати заходів до надання компенсації жертвам, які внаслідок тяжких злочинів отримали значні ушкодження або значно погіршили своє фізичне чи психічне здоров'я, а також сім'ям, зокрема, утриманцям осіб, які померли або стали фізично чи психічно недієздатними внаслідок злочину.

За рахунок фонду можливо буде надавати безплатну правову допомогу потерпілому та забезпечувати участь у необхідних випадках перекладача.